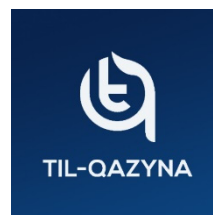




Қазақстан Республикасының
тәуелсіздігіне 30 жыл толуына арналған
**«ҰЛЫ ДАЛА ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ:
ТІЛ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК»**

атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік
онлайн конференцияның

МАТЕРИАЛДАРЫ



Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне
30 жыл толуына арналған
«ҰЛЫ ДАЛА ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ:
ТІЛ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік
онлайн конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

Келесі пән сөздерін тура осылай нақты анықтап беру үшін де ғылыми түйсік ерекше болу керек қой. Жалқылау (айырыңқы) әдіс. «Жалқылау әдіс жалпылау әдіске қарсы жөндегі әдіс. Жалпылаудың асылы ұсақтан ірілету болса, жалқылаудың асылы іріден ұсақтату. Жалқылаулы-жалпылау әдіс: Шағын сөзді деген түрі. Жазу оқу деген түрі. Дыбысты әдіс. Әңгімелесу. Оқуға даярлайтын істер. Әріптермен таныстыру. Дыбыстарды жіктеу туралы: *дауыстылар, дауыссыздар, толық дауыстылар, шала дауыстылар, аңғал түрлісі, қымқыру түрлісі, ауыз шығыстылары, мұрын шығыстылары, босаң жолдылары, қысаң жолдысы, босаң бөгеулі, қысаң бөгеулі, тұйық бөгеулі, қысаң жолдылары, босаң жолдылары, ашықтары, тұйықтары* тсс. Дыбыстар: *дауыстылары: толықтары, шамалары, аңғалы, босаңы, қамқырын, қысаңы, босаңы. Дауыссыздары: қысаңдар, босаңдары, ашық, тұйық, тұйықтаулары. Өткелділер. Өткелсіздер»* [1, 378-б.]. Осыншама қисынды пән сөздерін тар заманда қуғын сүргін заманда жүріп тауып берген ғалымның еңбектерінің ғылыми құндылығы ерекше.

А.Байтұрсынұлы өзі айтқандай, тіл ғылымы да – өз заңдылықтары мен пән сөздеріне негізделген ғылым саласы. Тұңғыш тілтанулық парадигмаларды өзі қалыптастырған ғалымның бұл ұстанымдары совет кезінен бері күні бүгін аты аталмай қолданыста келеді. Ұлттың «Әліпбиі – тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы» деген А.Байтұрсынұлының ұстанымы қазіргі шетелдік лингвистерді қайран қалдырған теңеу екенін де біле жүрейік.

Қазақ әліппесін *Ар* сөзімен ашқан А.Байтұрсынұлының осыншама ғибратты ғылыми негізді теориялық тілтанулық зерттеулері бүгінгі жалпы түркология мен қазақ тіл білімі ғылымының да басты ұстанымдары болып қала бермек.

Пайдаланылған еңбектер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992. – 438 б.
2. Оқу құралы (қазақша әліп-би). – Жетінші басылуы. – Орынбор, 1925. – 72 б.

Смағұлова Г.

филология ғылымдарының докторы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН КЕҢІСТІГІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін «Тіл туралы» заң қабылданғаннан бері қаншама толықтырулар, өзгертулер болды, тіпті жаңа заң қайта қабылдануы да мүмкін. Себебі қазақ тілі мемлекеттік тіл болғандықтан, бұл – заман мен қоғам талабы. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін «Тіл туралы» заң қабылданғаннан бері қаншама толықтырулар, өзгертулер болды, тіпті жаңа заң қайта қабылдануы да мүмкін. Себебі қазақ тілі мемлекеттік тіл болғандықтан, бұл – заман мен қоғам талабы. Ал қазақ тілінің қолданыс аясы ұлт тіліне қатысты қоғамдағы барлық проблемалардың ең өзекті тұсы екендігі даусыз.

Мемлекеттік тіл туралы әңгіме болғанда мына үш түрлі ерекшелікке назар аудару керек:

1. Мемлекеттік тіл – белгілі бір мемлекетте сәйкестіліктің, біртұтастықтың рәмізі, белгісі ретінде қабылданатын тіл.

2. Мемлекеттік тіл – белгілі бір мемлекеттің аумағында таралған, айрықша саяси-құқықтық заң дәрежесіндегі мәртебесі бар тіл.

3. Мемлекеттік тіл – нақты бір ел тұрғындарының ұлттық құрамына қарамастан мекемелер мен ұйымдарда, сот ісінде, құқық қорғау органдарында, білім беру мен денсаулық сақтауда, ісқағаздарын жүргізуде қолданылатын міндетті тіл [1].

Өткен тарихқа үнілсек, ұлттың тіл тіл саясаты мемлекеттік жүйеге түсу кезеңінен-ақ қалыптасқан заңдылық екені анық. Қазақ тілі қашан да өз халқы мен мемлекетіне, өз еліне, өз ұрпағына көп салада қызмет еткен тіл болғаны, оның бүгінгі таңдағы түркі тілдерінің ішіндегі ең бай, ең құнарлы, әрі көркемдігін толық сақтағандығына қарсы болатын пікір жоқ.

Бүгінгі тіл саясатында болашаққа барлау жасай отырып, қазіргі қоғам өмірінің коммуникациялық актісіндегі мемлекеттік тілдің жұмсалыу ерекшелігіне жүйелі де принциптік түрде қолдау көрсетілмесе қоғамның даму ерешелігіне сәйкес қазақ тілінің ары қарай дамуы күмән туғызады... Сондықтан, қазіргі жағдайда халықпен тікелей араласатын алдымен **жергілікті атқарушы органдардың жұмысы туралы айту керек.**

Жергілікті атқарушы органдардың қызметкерлерінің қазақ тілінде іс- жүргізуі бірден нәтижелі бола қоймады. Олардың қазақ тілінде ісжүргізу мүмкіндіктерін арттыру бағытында және көмек ретінде мемлекеттік тапсырыспен жыл сайын әртүрлі салалар бойынша орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздіктердің, орысша-қазақша тілдескіштердің, ресми ісқағаздары үлгілерінің жинақтары шығарылып, электронды нұсқасымен бірге кітап және диск түрінде таратылып отырады. Түйіндеп айтқанда, қазіргі таңда: кеден ісінде, денсаулық сақтау мекемелерінде, санитарлық-эпидемиологиялық қызмет, қаржы саласында, елді жұмыспен қамту және әлеуметтік жағынан қорғау, архитектура және құрылыс, қоршаған ортаны қорғау, логистика салаларында, коммуналдық шаруашылық пен энергетика саласында, сот ісі мен адвокатура және құқық, жер қатынастары, тұрғын үй шарушылығы т.б. салалары бойынша ісқағаздарының үлгілері дайындалып, жинақтар ретінде сала қызметкерлеріне үлгі-әдістемелік құрал ретінде шығарылған.

Жинақтарда қолданыстағы ісқағаздарының үлгілері қазақ және орыс тілдерінде берілген. Сәулет және құрылыс, білім беру және педагогика, ауыл шаруашылығы, төтенше жағдайлар, жер қатынастары және тағы басқа көптеген сала бойынша орысша-қазақша тілдескіштер де жарық көрді. Осы шығарылған салалық сөздіктер тіл үйренуді жеңілдетіп, мемлекеттік тілде дайындалатын ісқағаздардың бір үлгіде болуын, мәтіндердегі бірізділіктің сақталуына септігін тигізеді. Сала қызметкерлеріне арналған бұдан басқа түрлі екі тілде анықтамалық терминологиялық сөздіктер де жарық көрді. Аталған сөздіктерде тиісті салада жиі қолданылатын атаулардың, терминдердің, сөз тіркестерінің қазақ және орыс тілдеріндегі нұсқалары әліпби ойынша ғылыми түсініктермен берілген.

Дегенмен де аталған салаларда қазақ тілінің қолданыс аясы біршама қалыптасқан, мемлекеттік тілдің коммуникациялық функциялары айқындалып, іс жүзінде нәтижелі жетістіктер бар екендігі белгілі. Мәселен, терминологиялық зерттеу еңбектері мен сөздіктер, ресми ісқағаздар жүргізуге үлгіленген түрлі көмекші құралдар, оқулықтар т.б. толып жатқан игілікті іс шараларды айтуға болады.

Тілдің қолданыстық қызметінің негізі – оның жойылып кетпеу қаупіне, өмір сүру ұзақтығына тікелей әсер етеді. Адамның ана тілінде сөйлеуі мен тілді игеру қабілеті жас кезінен басталатындықтан тілдік саясатты осы кезеңмен байланыстыра қалыптастырған орынды. Дүниені тану, қоршаған орта туралы алғаш рет туған тілінде ақпарат беретін, балабақшалар мен мектептерде білім беретін, жоғары оқу орындары арқылы ана тілде тілдік сана мен тілдік ортаны өз дәрежесінде қалыптастыратыны түсінікті жайт.

Осыған орай, Қазақстан Республикасындағы қазақ тіліндегі мектептер мен балабақшалардың санының артуы қазақ тілінің қоғамдық белсенділігін арттырып, ел аумағында тілдік ортаның қалыптасуына өз әсерін тигізуі әр жылдардағы деректерге негізделген статистикалық көрсеткіштер дәлел .

Қоғам өмірінің барлық саласында толыққанды қызмет атқару мәртебесіне ие мемлекеттік тілдің бір қыры салалық мамандарға арналған терминологиялық лексиканы қалыптастыру мен дамыту болып табылады. Мәселен, қазіргі кездері **халықаралық қызметтегі мемлекеттік тіл қолданысы** жақсы нәтижелер беріп келеді. Дәстүрлі халықаралық терминдерді бұрын өзгеріссіз қолданатын. Соңғы кезде сыртқы қатынастар саласында бірқатар терминдер қайта қаралып, нақтыланды, шет мемлекеттердің атауы, халықаралық ұйымдардың, тіпті астаналары мен ірі қалаларының дұрыс жазылуына дейін (бұрын орыс тіліндегі нұсқасы алынатын) назар аударылды. Ал үш тілді (қазақша-орысша-ағылшынша және орысша-қазақша-ағылшынша), (французша-орысша-қазақша), (немісше-орысша-қазақша) дипломатиялық сөздіктердің жарыққа шығуы халықаралық қызметте қазақ тілінің қолданылу аясын

кеңейтуге, шетелдік дипломаттардың күнделікті жұмыстарына пайдалануға үнемі көмегі бар қажет сөздік болды. [2]. Қазақ тілінің халықаралық қатынастардағы орны мен рөлі дипломатия саласында мемлекеттік тілдің мәртебесін арттыру арқылы сапалық деңгейі өсті. Барлық мемлекеттік органдарда осыған ұқсас министрлік қызметкерлері (қаржы, экономика және бюджеттік жоспарлау, ауылшаруашылығы т.б.) тіл біліктілігін көтеруге бағытталған көмекші құралдармен, әр түрлі сөздіктермен, оқу әдістемелік кешенмен және электрондық әдебиет нұқаларымен қамтамасыз етілген.

Мемлекеттік қызмет саласындағы қазақ тілінің ахуалы сырттай қарағанда жақсы болып көрінеді. Себебі мекеме басшылары қазақ тілінде ісқағаздарын жүргізудің пайызы жоғары екендігін тілге тиек етеді. Алайда мемлекеттік органдар қызметшілері көбінесе орыс тілділер екені бесенеден белгілі. Түрлі жиындарында оқылатын баяндамалар орысша дайындалып, орысша оқытындары әлі күнге дейін жалғасып келе жатыр. Қай жерде болмасын терминология саласы ұдайы пікір талас тудырып отыратыны рас. Осы орайда бұл проблеманы жеңілдетудің бір тетігі жоғары оқу орындары студенттерінің өз мамандықтарына сәйкес «Кәсіби қазақ тілі» пәнін оқытудың да маңызы жоғары екендігі белгілі. Мемлекеттік тілдің әлеуметтік-қатысымдық қызметін кеңейту мен дамытуда оның ғылымда, өндірісте, елдің халықаралық байланыстарында қолдану аясының кеңі түсуі тіл үйренушілердің болашақ мамандығымен байланысты екендігін көрсетеді. Тілді кәсіби дәрежеде меңгеру талабы бірінші кезекте болуы тиіс.

«Кәсіби қазақ тілін» оқыту бүгінгі күн талабындағы ғаламдану үрдісінде бәсекелестікке түсе алатын, мемлекетіміздің мақсаты мен мүддесіне қызмет ететін білікті маман даярлауда өзектілігі дау тудырмайды. Салалық терминдерді оқытып үйретудің негізі «Кәсіби қазақ тілін» оқытудан басталады. Мемлекеттік тілді оқыту барысында мамандыққа қатысты «Кәсіби қазақ тілі» қазір түйткілді мәселерді бастан кешіріп отыр. Бұл пәннің мақсаты мамандыққа кіріспе емес, қазақ тілін кәсіби деңгейде жетік меңгеру талаптарына негізделген.

Бұл пәнді аяқтаған тіл үйренуші:

- мемлекеттік тілде таратылатын мол ақпараттар толқынынан өзіне, өз мамандығына қажеттісін таңдап алып, оны коммуникативті-функционалдық бағытта қолдана білуі керек;
- мемлекеттік тілде өзіндік көзқарасын таныта білу, оны дәлелдеп, қорғай білуі;
- өзінің алған білімі мен білік-дағдыларын, қазақ тіліндегі сөздік қорын, терминологияны үнемі дамытып отыруы;
- мемлекеттік тілде өз мамандығы аясында шешен сөйлеуге дағдылануы; кез келген жағдайда өз бетінше шешім қабылдай білуі;
- проблеманы танып, оны шешудің жолдарын айқындау, оны мемлекеттік тілде көркем жеткізе білуі керек және т.б.

Мемлекеттік тілдің әлеуметтік-қатысымдық қызметін кеңейту мен дамытуда оның қоғамның барлық саласында қолдану аясының кеңі түсуі тіл үйренушілердің болашақ мамандығымен байланысты екендігі баршамызға дау туғызбаса керек. Осыдан бәсекеге қабілетті, мемлекетіміздің мақсаты мен мүддесіне қызмет ететін білікті маман даярлауда бұл пәннің өзекті екендігі айқындалады. Ал математика, физика, химия, информатика, география, биология, тарих, медицина, психология, салаларына байланысты жазылған «Кәсіби қазақ тілі» оқулықтары қолданыста әлі аз. Қай қоғамды алсаңыз да, мемлекеттік тілі бар ұлт – ұлт, мемлекеттік тілі бар ұрпақ – болашағы бар халық. Бұл тұжырымды ешкім ешқашан өзгерте алмайды. Жылдар бойы адамзат тарихынан келе жатқан «тіл үшін күрестің» бар екендігі тілдің жай ғана қарым-қатынас құралы еместігін аңғартады. Бірақ, ең басты мәселе – ұлттың асыл қазынасы туған тілін сақтап қалу үдерісінде ұлт бірлігі, ел тұтастығы қашанда басты орында тұратындығы.

Қазақстандағы түрлі диаспоралардың өзара мәдениарлық қатысымының маңызы зор. Бұл ретте барлығына қажетті «өркениетке қадам басқан адамзат өзінің қажетті игіліктері үшін бір-бірінен мәдениарлық қарым-қатынасты дамыту үшін өзге мәдениет пен тілді үйрену қажеттілігі туралы тұжырым жасаған америкалық антрополог зерттеуші Э.Холл «мәдениеттің қарым-қатынас үдерісімен бірігуі» деген аксиомалық қағидасымен назар аудартады. [3].

Қазіргі таңда мемлекеттік тіліміздің өз мәртебесіне сай қолданылу ерекшеліктеріне байланысты қоғамда көптеген қарама-қайшы пікірлердің орын алып отырғаны баршамызға аян. Осы мәселеге байланысты түрлі дау-дамайлардың да туындап, әлі күнге өз шешіміне келмегені де жасырын емес.

Бұл ретте бүгінде Қазақстандағы тілдік саясат пен тілдік жоспарлаудың даму жағдайы **қазақ-орыс қостілділігіне** бағыт алып, Қазақстан республикасының Конституциясы мен Тіл туралы заңында қазақ тіліне – мемлекеттік тіл, орыс тіліне – ұлттаралық қарым-қатынас тілі мәртебесі бекітілгендігі.

Осыған орай

- білім беру мен ғылым салаларындағы қазақ-орыс қостілділігі
- өзге ұлт өкілдерінің ауызша формадағы қазақ-орыс қостілділігі
- түрлі ресми іс шаралар мен жиналыстарда, басқосуларда қазақ-орыс қостілділігінің белсенді қолданылуы
- жазбаша формадағы ісқағаздар мен түрлі қаржылық, экономикалық есеп-қисаптар, келісімшарттар және т.б. қазақ-орыс қостілділігі сияқты **негізінен қазақ-орыс қостілділігінде жүзеге асырылуы бүгінгі Қазақстан Республикасы тілдік саясатының шынайы тілдік ахуалын көрсетеді.**

Енді елімізде жүргізіліп отырған тіл саясатының кейінгі жылдардағы ахуалына көз жүгіртсек, уақыт талабы мен дүниежүзілік өркениеттің сұранысына сәйкес көптілділіктің (үш тұғырлы тіл) де коммуникативтік сипаты белсенділікке ие болып келеді. Бұған себеп: қазіргі жаһандану үдерісіндегі уақыт, кеңістік, контекст сынды этномәдени бірліктің талабы бойынша коммуникативтік өлшем айқын болуы тиіс. Коммуникативтік өлшем көпкомпонентті өлшемдер ішінде Г.Хофстеде «уақытқа қатынас және ұжымға деген қарым-қатынас» деген өлшемді бөліп көрсетеді. [4]. Шын мәнінде, ұжым тіл иесі, оған әлеуметтік және этникалық мәртебе берілген. Ал қандай қоғам болса да заман, уақыт талабын ескереді. Мәселен, қазір «үшінші мәдениет адамы» деген түсінік бар. Ғаламтор желісінде бұл түсінік иммигранттардың екінші ұрпақтарының мәдениетіне қатысты ұғым. Бұл Қазақстандағы өзге тілді, демек көптілді өзара мәдениеттер қатысымының астарында түсіндіріледі. Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін де, кейін де көшіп келіп қоныстанғандардың дені қазақ тілін меңгермеген. Ал олардың Қазақстанда өсіп келе жатқан ұрпақтары үшінші мәдениет өкіліне жатады. Бұлардың басқалармен мәдениаралық қатысымды оңтайлы жасауы интермәдени кеңістікте үшінші мәдени өкілін қалыптастырады. Айтып отырған үшінші мәдениет өкілі деген проблема әлі толық зерттелмеген. Бұл ретте үлгі ретінде дамыған елдердегі әлемдік тәжірибені зерделей отырып, көптілділіктің қоғамдағы даму бағыттары және оның қызметін сондай-ақ, бір-біріне тигізетін тиімді немесе кері әсерінің нақты көріністерін саралап, ұдай жүргізілетін статистикалық мәліметтер мен зерттеулер аясында қадағалап, талданса құп болар еді. Сондай-ақ, болашақта социологиялық және әлеуметтік-лингвистикалық зерттеу орталықтарын құрып, көптілділіктің нәтижесінің талданғаны жөн.

Мемлекет аумағындағы тілдік жағдаят пен тілдік ахуалдың нақты көрінісі түрлі кезеңдік мерзімге сәйкес қарастырылып тұруы тиіс, нәтижесіне сәйкес Үкімет тарапынан тиімді заңнамалық өзгерістердің енгізілуі де дұрыс болар еді. Қазақстанда өмір сүретін этникалық қауымдастықтардың, мәселен, славян тектес халықтардың дені, басым көпшілігі қос тілді емес, бір тілді – славян тектестер болып отыр. Қостілді – жергілікті қазақ ұлты десек, ал ұйғыр, неміс, өзбек, татар, башқұрт, дүнген, кәріс, шешен, қырғыз, күрд және басқа да аз санды ұлт өкілдері көптілді. Бұлар орыс тілмен қоса, қазақ тілін тәп-тәуір меңгергендер санатына жатады.

Енді Қазақстанда тұратын кіші этникалық топтардың тілдерінен бөлек, тіл саясаты тұрғысынан көптілділікке ие осы үш тілдің: қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің ресми мәртебесі мен қоғамдық қызметіне назар аударайық. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауында: «Ата заң бойынша Қазақстанда бір ғана мемлекеттік тіл бар. Бұл – қазақ тілі. Орыс тілі ресми тіл мәртебесіне ие. Біздің заңнамаға сәйкес, оның

қолданылуын шектеуге болмайды. Болашағын Отанымызбен байланыстыратын әрбір азамат қазақ тілін үйренуге ден қоюға тиіс» – деп атап көрсетті [5].

Қазақ тілі – қазақтар үшін ата-баба тарихымен бірге мәңгі жасап келді. Қазақ тілі ұлт тілі болғандықтан өзінің ішкі лингвотникалық болмыс-бітімімен, тілдік жүйедегі заңдылықтарымен ерекшеленіп, ғасырлар бойы атадан балаға (жас, жыныс, сенім, кәсіп, әлеуметтік жағдай айырмасына карамай) мирас ретінде берілген. Сондай-ақ, қарым-қатынас құралы қызметін атқарып келе жатқан қазақ халқының өз ана тілі. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының Конституциялық мәртебесі бойынша, Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілі.

Мемлекеттік тіл: белгілі бір мемлекет аумағында кең таралған, республика тұрғындарының ұлттық ерекшеліктеріне қарамастан, мекемелер мен ұйымдарда, сот ісінде, құқық қорғау органдары мен қарулы күштерде, медицина мен білім беру жүйесінде, баспасөзде, өнер мен мәдениет салаларында, ісқағаздарын жүргізуде қоғам өмірінде айрықша саяси-құқықтық мәртебеге ие, сәйкестіліктің, біртұтастықтың нышаны ретінде қолданатын негізгі тіл.

Орыс тілі – титулды ұлт қазақтардың тарихи тілі емес, бірақ ресми мәртебесі бар мемлекеттік тілмен тең дәрежеде қолданылатын ресми тіл және Қазақстандағы статистикалық мәлімет бойынша ең көп диаспора орыс халқының ана тілі, сондай-ақ басқа ұлт өкілдерімен өзара қарым-қатынас тілі. Әрине, ресми деген атағы бар орыс тілінің өміршеңдігі мен қоғамдық қажеттілігі Қазақстанда аса белсенді болып тұрған жоқ па?!

Орыс тілі қазақ тілімен қатар елімізде білім беру (қазақ бөлімдерінің саны күрт көбейіп келеді) мен денсаулық сақтауда, банк пен экономика жүйесіндегі кіріс-шығыс, есеп-қисап тілі, мемлекеттік және жеке компаниялардағы түрлі ісқағаздар тілі, жаратылыстану салалары бойынша басымдыққа ие ғылым тілі, БАҚ, Мәсмедиа, ғаламтор мен электронды құралдарда белсенді тіл болып тұрғаны – өмір шындығы.

Бүгінгі Қазақстандағы тіл саясатында ағылшын тілі жаһандану кезіндегі өркениет талаптарына жауап беретін жаңа ақпарат таратушы инженерлік-компьютерлік технологиялар тілі, бизнес мен экономика тілі, халықаралық қатынастар мен іскерлер тілі, белгілі бір әлеуметтік топтар үшін (жастар) жоғары еңбекақы мен тұрақты жұмыс орнын сақтап тұруға мүмкіндігі бар заманауи тіл болып тұр. Болашаққа үлкен бетбұрыс ретінде Қазақстандағы тіл саясаты қоғамдық-саяси, экономикалық, өркениеттік, электронды-ақпараттық, жаһандық сұраныстар мен қажеттіліктерге сәйкес «қазақ-орыс-ағылшын» көптілділігін қалыптастыруды қолға алды.

Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының мақсатында қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі толыққанды қызметін қамтамасыз ете отырып, латын графикалы әліпби негізінде қазақ тілін жаңғыртуға, тіл мәдениетін одан әрі арттыруға және тілдік капиталды дамытуға бағытталған үйлесімді тіл саясатын жүргізу деп көрсеткен. Бағдарлама бойынша мемлекеттік тілдің этносаралық қатынас тілі ретіндегі рөлін күшейту; білім беру саласындағы қазақ тілінің функцияларын кеңейту және оны қолдану мәдениетін арттыру; мемлекеттік және мемлекеттік емес сектор ұйымдарында қазақ тілін меңгеру деңгейін арттыру; ақпараттандыру және коммуникация саласындағы қазақ тілінің қолданылуын жетілдіру; мәдениет, халыққа қызмет көрсету, БАҚ және бизнес саласында мемлекеттік тілдің қолданылуын реттеу, әлеуметтік беделін арттыру; халықаралық коммуникацияда қазақ тілінің қолданылуын кеңейту [5] т.б.

Қазақ тілі – мемлекеттік тіл. Ал мұндай шетін мәселеге назар аудармаған БАҚ – бұқаралық ақпарат құралдары жоқ. Осылардың ішінде интернет ресурстарында ғана мемлекеттік тілге арналған жарияланымдарға үн қатқан қалың бұқара ашық пікірлерінің өзі талдауды қажет ететін бір салаға айналып отыр. Көпшілік қолданатын ғаламторда да тіл туралы мәселе қозғалып жатқаны қуантарлық жәйт. Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі туралы интернет сайттарында өз пікірін жарияламаған қазақстандық кемде кем. Азаматтық көзқарасы енді қалыптасып келе жатқан мектеп оқушысынан бастап озық ойлы қоғам қайраткерлері де өз

тұжырымын, ішкі ойын қалдырғанын көресіз. «Мемлекеттік тіл» туралы заң жобасының баптарына қатысты интернет желісіндегі талқылауларға да назар аудару керек. Себебі кейбір интернет желілерінде мемлекеттік тіл мәселесі «ура-патриоттық» жалған тек сөз жүзінде ғана талқыланып жатқан сынай бар. Қазіргі жағдайда кез келген ортада тілге құрмет алдымен қазақтардың өзі қарапайым үй-ішілік, тұрмыстық жағдайдан бастап, әр жердегі іс-әрекетінде қазақша сөйлеп жүрсе құба-құп болар еді. Ғаламтор желісіндегі тіл жанашырларының ащы болса да, оңды пікірлеріне құлақ асу керек.

Қазақ тілінің қолданыс аясына қарай жүргізілген сауалнама нәтижелерін де айта кетсек. (* Осы мақала авторының мемлекеттік грант аясында жүргізген «Қазақ тілінің даму тенденциясы» жоба материалдарынан алынып отыр.) Сауалнаманы халық арасында кез келген әлеуметтік топқа жүргізілетін нағыз демократиялық бақылау деуге болады. Бұл ретте мемлекеттік тілдің қолданыс аясын білу үшін ғылыми зерттеу мақсатындағы сауалнамаға тек орыс тілділер таңдалды. Сауалнама 1000 адамға жүргізілді. Жүргізілген сауалнаманың нәтижелерін көрсек.

Мемлекеттік тілді дұрыс білмегендіктен туатын қиындықтарға сауалнамаға қатысушылардың басым бөлігі *тек қана ісқағаздар жүргізу ісінде* ғана тап болатынын айтты. Ал қазіргі жағдайдағы ісқағаздар ісін жүргізу бойынша оқулықтардың, оқыту-әдістемелік құралдардың, әдебиеттің жеткіліктілігіне қарамастан, сауалнама қатысушылары әлі де *оқыту-әдістемелік құралдардың* аздығынан деп есептейді. Бірақ көптеген адамдар қазақ тілін үйрететін оқулықтар негізінде өз бетімен-ақ тілді меңгеріп алған жағдайлар да жеткілікті екені рас. Сонымен қатар сауалнамаға қатысушылар Отан алдындағы азаматтық борыш, патриоттық емес, тек *Қазақстанда өмір сүру ниеті, не болмаса мансапқа қол жеткізу ниеті* ғана мемлекеттік тілді үйренудегі негізгі стимул болып отырғанын байқатты.

Жоғарыда талданған мәселелерді қорыта келгенде, қазақ тілінің қоғамдық қызметі қоғамдық өмірдің аса маңызды мынадай салаларында жүзеге аса бермекші: кез келген басқару органдары, ақпарат, білім беру мен тәрбие ісі, ғылым мен техника салаларында; Қазақстан ғылымының дамуы сатысында: қоғамдық ғылымдар, жаратылыстану мен нақты ғылымдар, техникалық және қолданбалы ғылым, экономика салаларында, ғылымның жалпыға ортақ салаларында және БАҚ, іс жүргізу саласында; мемлекетке тиісті: қоғамдық-саяси, мәдени мекемелер мен ұйымдарда; түрлі министрліктерге қатысты ұйымдар: дене тәрбиесі, спорт, туризм, денсаулық сақтау мен емдеу мекемелерінде; қоғамдық тамақтандыру орындарында; халыққа қызмет ететін өнер мекемелерінде (театр, кино); халықаралық дипломатиялық қарым-қатынаста; коммерциялық емес акционерлік қоғамдағы шаруашылық жүргізу және ұйымдастыруда; мемлекет аумағындағы өндіріс және өнеркәсіп орындарында; Қазақстан Республикасында өтетін республикалық, халықаралық құрылтай, конференция, мәжіліс, жиындар т.б. Санамалап көрсетілген бұл баптарда үлкен жауапкершілік жүктейтін міндеттер көрсетілген.

Қазақстанның әр азаматы мемлекеттік тіл саясатын жоспарлы түрде асыру бағытында ұлтының, келер ұрпағының болашағы үшін сын кезеңде жүргенін есте ұстағаны абзал. Мұндай биік мақсаттардың ең басында тұрған мәселе – әр қазақстандықтың қазақ тіліне деген жауапкершілігін барынша жан-жақты сезінуі. Мемлекеттік тіл қарым-қатынас тілі болумен қатар, Қазақстан мемлекетін әрі қарай дамытушы әрі сақтаушы фактор ретінде ұғынылуы тиіс. Қазіргі кезде қазақ тілінің бай сөздік қоры, тілдің поэтикалық қуаты, оның жан-жақты қолданыс мүмкіндіктері тілді тұтынушының кез келген сұранысын толық қанағаттандырады.

Ақпараттық-технологиялық ғасырда қазақ тілінің өрісі кеңейіп, басқа да тілдердей нығайып, орныға түсуі үшін қазақ тілін әр маман кәсіби дәрежеде меңгеруі керек. Тәуелсіз Қазақстан кеңістігіндегі мемлекеттік тілдің қолданыс аясын одан әрі жан-жақты кеңейтуге, тереңдетуге әрбір қазақстандық азамат мүдделі болуға тиіс. Елбасының «Қазақ қазақпен қазақша сөйлессін» дегені мемлекеттік тіл иелерінің қай кезде болса да жадында жаңғырып тұруы керек!

Пайдаланылған еңбектер:

1. Тіл білімі сөздігі. Словарь по языкознанию. – Алматы: Ғылым, 1998. – 540 б.
2. Hall E. The Silent Language. – Garden City, N.Y.: Anchor Press / Doubleday, 1959. – 240 p.
3. Сөздіктер: Заң терминдерінің қазақша-орысша және орысша-қазақша сөздігі. Құраст.: Н.Дулатбеков және т.б. – Алматы, Жеті жарғы, 1995. – 144 б.; Заң терминдерінің сөздігі. – Словарь терминов законодательства. Құраст.: Оразалинов С., Айымбетов М., Бодаубай Б., Ақыпбекұлы Ө. – Алматы, Жеті жарғы, 2004. – 656 б. 3. Қазақша-орысша-ағылшынша және орысша-қазақша-ағылшынша дипломатиялық сөздік.. – Астана 2010.; Бакитов А., Жуманова Р. Французша-орысша-қазақша, қазақша- орысша- французша дипломатиялық терминдер сөздігі. – Алматы: «Фирма Орнак», 2013. – 380 б.; Шалгинбаева Р. Немісше-орысша-қазақша, қазақша-орысша-немісше дипломатиялық терминдер сөздігі. – Алматы: «Фирма Орнак», 2013. – 396 бет.
4. Hofstede G. Cultures and Organizations: Software of the Mind. – N.Y.: McGraw-Hill, 1997. – 279 p.
5. Тоқаев Қ. Қазақстан халқына жолдауы // [https:// www. primeminister. kz](https://www.primeminister.kz) > address
6. Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <https://egemen.kz> > last-news

Салқынбай А.

филология ғылымдарының докторы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры

ҰЛТТЫҚ КОДТАҒЫ ТАНЫМ МЕН ТАҒЫЛЫМ

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады» делінеді [1]. Кез келген халықтың табиғатты, жалпы әлемді танып-білудегі танымы – адамзаттық танымның дамушы арналары ретінде бағалануы тиіс. Осы орайда, қазақ халқы қалыптастырған тотемдік ұғымдар да адамзат ойының дамуының бір көрінісі ретінде таныла алады. Кез келген халықтың табиғатты, жалпы әлемді танып-білудегі танымы – адамзаттық танымның дамушы арналары ретінде бағалануы тиіс. Осы орайда қазақ халқы қалыптастырған тотемдік ұғымдар да адамзат ойының дамуының бір көрінісі ретінде танылады.

«Тотем» сөзі оджибве тайпасының тілінде «ототеман» тұлғасында «оның тегі» деген мағынада жұмсалған. Бұл атауды термин ретінде алғаш рет ХҮІІІ ғасырда Дж. Лонг қолданған. Тотемнің мәні «адам баласы мен әртүрлі заттар, құбылыстар, өсімдіктер, жануарлардың шығу тегіндегі тектестік, бірлік» деп танылған. Ғалымдар тотемнің шығуын «шаруашылықтың қарапайым, түсініктің балаң кезеңінде пайда болған» деген қорытынды шығарады. Заттар мен құбылыстарды, жан-жануарлар мен өсімдікті, құстарды киелі санау, оны дәстүр ретінде кейінгі ұрпаққа мирас ету дүние жүзі халықтарының бәрінде дерлік кездеседі. Америка, Азия, Аустралия, Еуропа, Африкада мекендейтін халықтардың бәрінің тотемдік ұғымдары бар. Бұл танымдар дүние жүзі ғалымдарының назарын көптен-ақ өзіне аударған. Э. Тэйлор, З. Фрейд, А. Ланг, П.Хайтун, С. Толстов, Н.А. Алексеев, А. Рассоний, Д.К. Зеленин, С.Г. Нестеров, Г.Н.Потанин; қазақ ғалымдары – Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, О. Сүлейменов, Ә.Ахметов, А. Сейдімбек т.б. зерттеушілер осы мәселе бойынша ғылыми еңбектер жазған.

Қазақ халқының тотемдік нанымдары туралы айтылған пікірлер әр түрлі. Зерттеушілер қазақ тотемі ретінде күн, ай, өгіз, қасқыр, аққу, қарға, ағаш т.б. заттар мен жануарларды атайды. С. Ақатаев бұған қоса, ауыз әдебиетінде кездесетін үй жануарларының пірлері ретінде саналатын Шопан ата, Зеңгі баба, Ойсыл қара, Қамбар ата, Шекшек ата да тотемдік түсінікпен байланысты деп қарастырады [2, 61-б.].

Қазақ халқының төл тотемін айқындау үшін, біз тілге, тілдік бірліктерге иек артамыз. Халық өзі киелі деп қабылдаған, қастерлеген ұғымдарды сөз арқылы мүсіндеп, таңбалап қалдырған. Тіл – адам танымның, ойының материалдық көрінісі десек, көшпелі ғұмыр кешіп, табиғаттың төл баласындай болған халық – бүкіл танымдық дәстүрі мен түсінігін, білімі мен білігін қасиетті сөз өнерінің қауызына сыйғызған. Ал халықтың тотемі болған зат не құбылыс

МАЗМҰНЫ

1. ТӘУЕЛСІЗДІК, ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ, ҰЛТТЫҚ КОД, 1

<i>Сағындықұлы Б., Құнанбай А.</i> Тіл тарихының архетиптік құрылымын реконструкциялау бағыттары мен сөз төркінін ашудағы әдіс-тәсілдер -----	3
<i>Манкеева Ж.</i> Ұлы Дала құндылығының тілдік бейнесі -----	9
<i>Әбжанов Х.</i> Ұлттық тарих және ана тілі: ықпалдастығы мен коды -----	11
<i>Ісімақова А.</i> Түркология мен қазақ тілтану ғылымының реформаторы: қазіргі дискурс -----	16
<i>Смағұлова Г.</i> Тәуелсіз Қазақстан кеңістігіндегі мемлекеттік тіл-----	21
<i>Салқынбай А.</i> Ұлттық кодтағы таным мен тағылым-----	27
<i>Тымболова А.</i> Ұлы дала құндылықтарындағы тіл мен діл -----	32
<i>Әбділәшімұлы Д.</i> Ақбалық ханым туралы жазылған Ғаббас сұлтанның хаты -----	37
<i>Әбдуәлиұлы Б.</i> Рухани жаңғыру және діни таным сабақтастығы -----	41
<i>Жұбай О.</i> Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесімі және кірме сөздерді игерудегі ұстанымдар -----	45
<i>Рамазанова Ш., Айсултанова Қ., Саякова Б.</i> Қазақ тіліне басымдық берілуі керек! -----	54
<i>Иманқұлова С.</i> Қазақ тілінің виртуалды кеңістігін құру идеясы -----	57
<i>Әлімтаева Л., Төлеу Ж.</i> Қазақ тіліндегі «сән» ұғымы -----	59
<i>Ерхожина Ш.</i> Қазақстандағы ғылым мен білім беру тоғысындағы идеялар-----	69
<i>Әлімтаева Л., Қадыржанова Ж.</i> Эксплицитті, имплицитті мәннің коммуникативті және прагматикалық сипаты -----	72
<i>Аширова А.</i> Мемлекеттік тіліміз – ұлтымыздың күретамыры -----	77
<i>Өтемісова Г.</i> Көнерген аталымдарды жаңғырту – қазақ терминқорын молайтудың бір көзі -----	81
<i>Аитова Н.</i> Тілдегі модельдер және қазақы/түркілік сөзтаным -----	85